

Frekvens og modalverbumparadigmets semantiske udvikling fra ældre nydansk til moderne dansk

Lennart Westergaard

Abstract

In this paper, I analyze the development of the modal verb paradigm from Early Modern Danish to Modern Danish. The Early Modern Danish system is highly polysemous and far from isomorphic in the sense of a harmonious semantic system with one meaning corresponding to one form and vice versa.

In comparison to this, the modern system has reduced polysemy through semantic specialization of central modal verbs. The paradigmatic development of the modal verbs from Early Modern Danish to Modern Danish can be understood as a levelling process, consisting of a series of interrelated push chains. This development is conditioned by the frequency of the other modal verbs. It is paradigmatically conditioned in the sense that the diachronic changes undergone by the individual modal verbs are interrelated. Since the development is explained as a frequency effect, the explanation is in line with usage-based approaches.

Nøgleord

semantisk forandring, modalverber, push chain, paradigme, frekvens, udjævning, levelling

1. Indledning¹

Grammatikaliseringsforskning beskæftiger sig traditionelt med enkelte sproglige enheders overgang fra leksikalsk til grammatisk status. Dette beskrives gennem den såkaldte “cline of grammaticality” (Hopper & Traugott 2003: 7). Man går ud fra at også den semantiske udvikling følger universelle stier.

Den traditionelle grammatikaliseringsforskning er i nyere tid blevet kritiseret fra flere sider. I Nørgård-Sørensen, Heltoft & Schøsler (2011) kritiseres cline-teorien for at have for stort fokus på enkelte tegns udvikling og for at ignorere eller negligere systemets påvirkning. I stedet tillægges især paradigmedannelse og paradigmeomstrukturering vægt (2011: 17).

En måde at forstå systemets indvirkning på det enkelte tegns udvikling er at begribe forandring som en kædereaktion. Med nyere termer taler man om *push chains* og *drag chains*. Ved en semantisk *push chain* menes at når et element får en ny betydning, kan det skubbe andre elementer der før udtrykte denne betydning, væk fra deres oprindelige betydningsdomæne. Med en semantisk *drag chain* menes der at en semantisk forandring i et element skaber en lakune i systemet, eller at en betydningsudvidelse gør at et element ikke længere opleves som ekspressivt nok, dvs. at det ikke er et tilstrækkelig tydeligt udtryk for den tidligere kernebetydning. Dette gør at andre elementer tiltrækkes eller rekrutteres for at varetage elementets oprindelige funktion. Denne tankegang ligger til grund for fx Meillets (1915) *renouvellement*, og semantiske kædereaktionsforklaringer er især blevet sat i forbindelse med grammatikaliseringscykler.

Kædereaktioner kritiseres for at implicere teleologi, enten i form af en sproginhærent *drift*, dvs. at systemet selv efterstræber harmoni, eller i form af sprogbrugerens bevidste valg om at skabe et harmonisk system. Derudover kritiseres især *drag chains* for at implicere at der findes sprogsystemer der ikke er fuldt funktionsdygtige, dvs. at det kritiseres for at være logisk uholdbart (fx Croft 2000: 67ff; Reinöhl & Himmelmann 2017: 384).

Termen *push chain* bruges af Haspelmath (1998; sammenlign Bybee 1988) hvor han undersøger eksempler på at grammatikalisering af nye præsensformer fører til at de forhenværende præsensformer får fx futurs-, habitualitets- og subjunktivbetydninger. Den nye præsensform vil

1 Artiklen bygger på mit speciale (Westergaard 2019, særligt kapitel 4 og 7), som blev vejledt af Kasper Boye, som jeg skylder en stor tak for hjælp og mange kommentarer. Jeg er også taknemmelig over for Sune Gregersen som har kommenteret specialet. Derudover er jeg taknemmelig over for værdifulde kommentarer fra Lars Heltoft og en anonym bedømmer.

ofte oprindelig være en progressiv form og overtager derfor ikke direkte den forhenværende præsensforms fulde funktionspotentiale. Betydningsudviklingen er derimod gradvis, og det vil ofte tage længere tid, inden den nye præsensform kan udtrykke fx habitualitet eller futurum. Sker dette, kan den forhenværende præsensform omtolkes som en markør for futurum, habitualitet og/eller subjunktiv.

Dette kan tolkes således at grammatikaliseringen af den nye præsensform ændrer den gamle præsensforms distribution. Den nye distribution fremtvinger så en reanalyse – dvs. en omtolkning af det semantiske indhold – hvor den nye, begrænsede ekstension bliver reanalyseret som tegnets nye, mere specifikke intension: Hvor præsensformen før blev brugt i alle kontekster der ikke udtrykte fortid, bruges den nu kun i kontekster med futurisk, habituel og/eller subjunktivisk betydning.

At kalde denne forandring for en *push chain* er dog lidt af en tilsnigelse. I fonologien mener man hermed at et fonem ændres fuldstændigt under påvirkning af et andet fonem. Kun umiddelbart lader det samme at være tilfældet ved Haspelmaths præsensformer. Præsensformerne forandrer sig ikke fra præsens til fx futurum, men har som udgangspunkt betydningen IKKE-DATID. Præsensformen skubbes altså ikke ind i et nyt betydningsdomæne. Den nye betydning ligger derimod allerede i det betydningspotentiale den oprindelige præsensform havde, inden den blev påvirket af den nye præsensform. Det Haspelmath kalder en *push chain*, er altså en systempåvirket specialisering. IKKE-DATID-formens nye ekstension fører til at dens intension specificeres; men den skubbes *ikke* til en *ny* intension.

I denne artikel vil jeg undersøge om man kan identificere sådanne systempåvirkninger i modalverbparadigmets semantiske udvikling. Da jeg er interesseret i forandringer i et paradigme, er det nødvendigt mindst at præsentere to synkrone paradigmeanalyser. I afsnit 2 præsenterer jeg derfor en analyse af det moderne danske modalverbparadigme. Denne fremstilling tager udgangspunkt i GDS, med nogle få ændringer. I afsnit 3 præsenterer jeg min analyse af det ældre nydanske system. I afsnit 4 sammenligner jeg systemerne og forsøger at give en forklaring på forandringen fra ældre nydansk til moderne dansk. I afsnit 5 vil jeg diskutere analysen.

Modalverber kan i ældre og yngre nydansk både bruges epistemisk og ikke-epistemisk. Af pladshensyn behandler jeg her udelukkende modalverbernes ikke-epistemiske brug.

2. Modalverbernes semantiske system i moderne dansk

For at beskrive modalverbernes semantik indfører Bech (1951: 6f) to termer: 1. “modalfeld” og 2. “modalfaktor”. Modalfeltet er det sagforhold der udtrykkes i sætningen fraregnet modalverbet. Modalfaktoren er den størrelse der muliggør, umuliggør eller nødvendiggør modalfeltet. I (1) er *Bo* modalfaktor², og *Bo spille klaver* modalfeltet:

- (1) Bo kan spille klaver.

Det er et omdiskuteret spørgsmål hvilke verber der bør regnes til klassen af modalverber i moderne dansk. Jeg vil her overtage Brandts (1999) kriterium at modalverber skal have mulighed for styring af en Ø-infinitiv som ikke indgår i en AcI-konstruktion. Modalverberne udgøres således af *kunne*, *skulle*, *behøve*, *burde* og *måtte*. Også *ville*, *gide* og *turde* lever op til dette kriterium. De betragtes dog ikke som modalverber i GDS. *Ville*, *gide* og *turde* er volitive modalverber, dvs. de udtrykker subjektets ‘vilje’, ‘intentioner’ osv. (Bech 1949). Jeg vil ikke gå i dybden med disse modalverber her (for en mere udførlig behandling af disse modalverber, se Westergaard 2019).

I GDS beskrives modalverbernes primære semantik gennem to træk: 1. modalfaktorens intentionalitet og 2. styrkegraden (GDS: 781). Første træk svarer til Bechs (1951: 7) skelnen mellem en autonom og en kausal modalfaktor, dvs. om modalfaktoren er viljesbestemt, eller om modalfaktoren er en kausal betingelse:

- (2) Vi kan ikke åbne vinduet.
 (3) Vi må ikke åbne vinduet.

I (2) er relationen mellem sætningens sagforhold og modalfaktoren kausal: Det kan fx være at vinduet er gået i stykker. I (3) er relationen derimod ikke kausal: Det er ikke et forhold i verden der umuliggør det at åbne vinduet, men nogens vilje. I den internationale litteratur svarer skelnen til hhv. dynamisk og deontisk modalitet (jf. fx Nuyts 2006).

Således beskrives modalverberne i GDS i et todimensionalt paradigme:

2 En anden læsning er at det er de ydre omstændigheder der muliggør det for Bo at spille klaver, dvs. er modalfaktor.

	non-intentionel (= dynamisk)	intentionel (= deontisk)
mulighed	<i>kunne</i>	<i>måtte-g³ / behøve (ikke)⁴</i>
svag nødvendighed	<i>burde⁵</i>	<i>burde</i>
nødvendighed	<i>måtte-n / behøve (ikke)</i>	<i>skulle</i>

Tabel 1: Modalverbernes kernemedlemmer ifølge GDS (792).

I traditionen (Brandt 1999; Boye 2001) opfattes de dynamiske modalverber som semantisk umarkerede i forhold til trækket intentionelitet, dvs. at de ikke koder trækket og derfor kan participere i det intentionelle betydningsdomæne (Jensen 2012: 150). Participleationen er dog pragmatisk og ikke semantisk betinget, dvs. er et resultat af implikatur: Som det også påpeges i GDS, spørger man med fx *kunne* ikke “efter en tilladelse, men efter en tilladelses forudsætninger (vellykkethedsbetingelser)” (GDS 784).

Termen non-intentionel kunne misforstås som udtryk for en privativ opposition mellem de intentionelle og non-intentionelle modalverber; derudover kan modalverberne *skulle*, *måtte(-g)* og *burde* også udtrykke normer, som kun svært kan karakteriseres som intentionelle. Ved beskrivelsen af modalfaktoren vil jeg derfor holde fast i Bechs (1951: 7) terminologi og benævne den non-intentionelle modalfaktor kausal og den intentionelle modalfaktortype autonom.

3 Den intentionelle variant benævnes herefter *måtte(-g[erne])* og den non-intentionelle *måtte(-n[ødvendigvis])*.

4 I GDS (789) analyseres (ikke) behøve som suppletivt tegn for måtte i negerede og spørgende kontekster, både når dette udtrykker kausalitet og intentionelitet:

a) han må godt blive indviet i sagen

b) behøver han blive indviet i sagen?

c) han behøver ikke blive indviet i sagen

a) udtrykker en ‘tilladelse’ (dvs. en intentionel mulighed). b) og c) er dog ikke hhv. et spørgsmål eller en negation af denne tilladelse som det hævdes i GDS. I b) spørges om der består en nødvendighed af at indvie nogen – svarer man ja, bekræfter man en nødvendighed ikke en mulighed – og i c) er det denne nødvendighed, der negeres. Derfor er der kun et suppletivt forhold mellem *behøve* og non-intentionelt, men ikke intentionelt *måtte*.

5 Ifølge GDS (791) kan *burde* også udtrykke kausalitet, dvs. dynamisk modalitet. Herpå finder Jensen (2005: 212) dog ingen eksempler i sit materiale (sml. Boye 2001: 53f).

Som det også gøres opmærksom på i GDS (792), er analysen dog idealiseret på mindst ét andet punkt: *Skulle* bruges i Jensens (2005: 212) talesprogs-korpus i ca. 10 % af fundene dynamisk:

- (4) vi skulle så igennem hendes køkken for at komme ud i gården
(Jensen 2005: 197)

For at komme ud i gården er en kausal modalfaktor. Denne brug er sværere at betragte som pragmatisk betinget, og her kunne man således antage semantisk umarkerethed, om end *skulle* prototypisk må karakteriseres som intentionelt. Selvom det er en marginal indholdsvariant af *skulle*, udtrykker det i moderne dansk talesprog kausal nødvendighed tre gange så ofte som *måtte* (Jensen 2005: 212). Indholdsvarianten bør derfor ikke negligeres.

Styrkegraden opdeles i GDS ligesom hos Boye (2001: 49) og Brandt (1999: 33f) i tre niveauer således at *burde* placeres i midten (GDS: 783; 790). Jeg mener dog ikke at styrke er en systematisk væsentlig opposition mellem *skulle* og *burde*, men et epifenomen. Det væsentlige træk der adskiller *burde* fra *skulle*, er at *burde* udelukker konkrete enkeltpersoner som modal-faktoren og kun er forenelig med en diffus autonom modalfaktor. Derfor er (6) ugrammatisk hvor *burdes* modalfaktor ikke kan tolkes som ko-referentielt med oversættningens inkvit:

- (5) jeg ville, at Helle skulle starte samtalen (KorpusDK)
(6) *jeg ville, at Helle burde starte samtalen

Lars Heltoft har gjort mig opmærksom på at det overordnede verbum til *burde* ikke kan være *ville* pga. *villes* styrke; *burde* kan derimod kombineres med *mene* som er forenelig med svag nødvendighed:

- (7) Jeg vil mene, at der burde være retningslinjer for dyrehold ud fra dyrets natur (KorpusDK)

Der er dog to argumenter der taler for den her foreslåede analyse: 1. Subjektet for *mene* kan ikke tolkes som *burdes* modalfaktor – i sætninger som (7) tilslutter *menes* subjekt sig *burdes* modalfaktor, som altid vil være en anden diffus eller moralsk modalfaktor og ikke kan være *menes* subjekt alene. Således bekræfter analysen at *burde* ikke kan have konkrete enkeltpersoner som modalfaktor. Det der *menes* i (7), er at der er en diffus modalfaktor der nødvendiggør sagforholdet. 2. Af den foreslåede analyse følger hvorfor

burde opleves som svagere end *skulle*: *burde* refererer til globale autoriteter; disse kan dog i mindre deontiske fællesskaber oftest tilsidesættes af en lokal autoritet, hvorfor *burde* opleves som svagere.⁶ Analysen bør altså foretrækkes fordi den er simplere da man nøjes med ét træk hvoraf styrkegraden automatisk følger.

Også *ville* lader til at kunne udtrykke kausal modalitet, som (8) illustrerer:

- (8) Jo mere masse en genstand har (...), desto større tyngdekraft vil den blive udsat for. (Illustreret Videnskab)

Der er en eksplicit modalfaktor, nemlig betingelsessætningen, og forholdet kunne analyseres som kausal nødvendighed. Alternativt kunne det betragtes som en form for gnomisk futurum, dvs. evigtgyldige sandheder – om end denne betydning nok også er en form for kausal eller epistemisk modalitet.

Revisionerne sammenfattes i tabel 2:

modalfaktortype	kausal	autonom	volitiv⁷
modal intensitet			
mulighed	<i>kunne</i>	<i>måtte-g</i>	<i>ville,</i> <i>gide,</i>
nødvendighed	<i>måtte-n (skulle,</i> <i>ville)</i> <i>behøve (ikke)</i>	<i>skulle</i> <i>burde</i>	<i>turde</i>

Tabel 2: Modalverbernes semantiske system i moderne dansk.

Skråstregen i feltet ‘kausal nødvendighed’ indikerer det suppletive forhold mellem *måtte-n* og *behøve* i forhold til negationen. Skråstregen i feltet ‘autonom nødvendighed’ markerer skelnen mellem *skulle* og *burde* i forhold til modalfaktoren beskaffenhed.

6 Boye (2001: 57) laver slutningen omvendt: Fordi *burde* udtrykker “non-maximum force”, impliceres en moralsk modalfaktor (sml. Brandt 2002: 172).

7 Også de volitive modalverber er velstrukturerede, hvad jeg dog ikke vil uddybe her (jf. Westergaard 2019).

Måtte kan derudover udtrykke ønsker:

- (9) Du må have det godt!

Da den udtrykker talerens ønske, er den klart relateret til det autonome betydningsdomæne (sammenlign Jensen 2005: 193; GDS: 769). Da ønske-betydningen dog er langt fra betydningen ‘pligt’, der er den prototypiske betydning for domænet autonom nødvendighed, har jeg ikke indarbejdet den i tabel 2, men betragter den som en perifer modal betydningsvariant (jf. dog GDS med et bud på hvordan denne variant kan placeres i systemet).

Det semantiske system for modalverberne i moderne dansk er altså forholdsvis velstruktureret, om end *måtte*, *skulle* og marginalt *ville* delvist overlapper i betydningsdomænet kausal nødvendighed.

3. Modalverbernes semantiske system i ældre nydansk

Tabel 3 viser modalverbernes betydningspotentialer i ældre nydansk. Eksemplerne er søgt frem gennem korpusset på *renæssancesprog.dk* (jf. Westergaard 2019 hvor eksemplerne er taget fra, og hvor systemet er mere fintmasket. (15) stammer ikke fra renæssancekorpusset, men fra *visitatsbogen* (Palladius 1925: 50), som er medtaget da det særlig tydeligt illustrerer denne betydningsvariant).

modal faktortype	kausal	autonom
modal intensitet mulighed	<i>kunne</i> (10), <i>måtte</i> (11), <i>turde</i> (12), <i>gide</i> (13)	<i>måtte</i> (14), <i>turde</i> (15)
nødvendighed	<i>måtte</i> (16), <i>skulle</i> (17), <i>ville</i> (18), <i>turde</i> (19)	<i>skulle</i> (20), <i>måtte</i> (21), <i>ville</i> (22)

Tabel 3: Modalverberne i ældre nydansk.

Hvor modalfaktoren er eksplicit, har jeg understreget den. Ellers forklares den under hvert eksempel:

- (10) Den Almegtigste Gud skabte legedommen aff iorden / (...) / Her aff **kan** huer mercke oc besinde ath Lægekonost er megit nøttelig (Lægebog 1533, s. 1)

- (11) Sielle oc Marsujn, Hawøxen oc Huall, / De vrimled' om anden vdi gaat Vall/ (...) Fuld væl **maatte** hand [en skipper] sig der nære (Grønlandske cronica 1608, s. 137)
- (12) Lader mig dette faa ath vide. / och vere mig behielpelig vdi min sag, Om ieg **tørff** paa eder lide (Sancto Canuto 1500, s. 65)
Modalfaktor: Samtalepartnerens beskaffenhed der gør det muligt for subjektet at stole på denne
- (13) Den xiiii dag skal han baade sig om han er til pass oc **gider**⁸ (Lægebog 1533, s. 86)
- (14) Oc tycthe megh, at ieg haffde ther till god rett, at som Luther haffde taget thet gode aff hilligemendz bøger, Augustini Cipriani oc Bernhardi. Tha **motte** ieg oc saa røffue hannum thet fraa (Christelig undervisning 1526, s. 188)
Modalfaktor: Afsenderen, der giver sig selv en tilladelse
- (15) Du **tørst** icke gaa heden och toe [vaske] dine hænder, som Pilatus gjorde, och lade som du est wschylldig och som det kom dig intet uid, naar dine tiunde [tyender] belockis [førføres] och beliggis [have legemlig omgang] udj dit hus (Visitatsbog 1543, s. 50)
Modalfaktor: Afsenderen
- (16) mine Skaaler vog' / Og bleve meget tong. Ieg **maatte** Sværdet slippe (Dydernes Prøvesten 1671, s. 99)
- (17) Her harild vill y mig tage med vold, / Ieg lader affhugge eders hoffuet saa bold, / lad mig nu heller hengaa ath ieg kannd hentte min kabe / Ennd du **skalt** rømme lannden for mig (Sancto Canuto 1500, s. 31)
- (18) Bliffuer nogen Fistell paa Brystet eller Kreffit som icke **vil** lægis (Lægebog 1533, s. 22)

8 Modalverbet *gide* er medtaget da det lever op til det udtryksmæssige krav. I følgende eksempel styrer det O-infinitiv: *Drick mig thill ieg gjør dig rett, / Ieg gider icke mz dig lenger trette* (Commedia Hecasti ca. 1600).

- (19) Af sin [modersmålets] Natur er jo for sig / Saa liffig rijg oc præctig,
/ At ingen der til betle **tør** (Hexaameron 1618, s. 40)
- (20) Den Almegtiste Gud skabte legedommen aff iorden / oc en viss
mand **skal** icke forsmaa hannem (Lægebog 1533, s. 1)
Modalfaktor: Afsenderen
- (21) Her paa **maat** du læse Fader vor, Troen, oc de ti Budord, etc.
(Kristelige og udkårne bønner 1577, s. 52)
Modalfaktor: Afsenderen
- (22) Ieg haffuer endoc hafft goed Omgiegelse, oc endnu haffuer, huis
Tienner oc Høffligheder ieg tilbørligen Ihuekommer (...): I mine
Kiere Børn **wille** ded oc imod en huer effter Muelighed erkiende.
(Jammers Minde I 1674, s. 13)
Modalfaktor: Afsenderen
- (23) viser at *måtte* også i ældre nydansk kunne udtrykke ‘ønske’.
- (23) Kiære hwsfrw mitt hiarte gwld / A[]tid haffwer tw wæred meg
hwld (...) / Ffor then samme skyld **mo** tw faa monge lonlig ærende
at vnderstaa (Utro hustru 1539, s. 18)
Modalfaktor: Afsenderen

Ville, gide og *turde* udtrykker i ældre nydansk derudover samme volitive betydninger som i moderne dansk. Af pladshensyn har jeg valgt ikke at komme ind på dem her.

Som det fremgår af tabel 3, er de ældre nydanske modalverber mere polyseme end de moderne, og modalverbumparadigmet er kendetegnet ved en del semantiske overlap. Dette skyldes at modalverberne især i slutningen af gammeldansk og i overgangen til ældre nydansk udvikler en række nye betydninger (jf. Obe 2013; Westergaard 2019; Gregersen 2019).

Nogle af de semantiske overlap kan forklares ved at nogle modalverber har forskellige kontekstuelle præferencer. Fx skyer *måtte* allerede i ældre nydansk negationen (når *måtte* udtrykker kausal nødvendighed, er det kun negeret i ét enkelt eksempel ud af 61), mens *turde* ligesom *behøve* på moderne dansk har præference for disse (negeret i 42 ud af 51 eksempler).

På trods af nogle forskelle i præfereret distribution er det dog svært at karakterisere modalverbernes semantik i ældre nydansk som et egentligt

harmonisk og økonomisk system når et sådant system forstås som maksimal ekspressivitet ved minimalt forinventar eller som et symmetrisk paradigme.

Anser man modalverberne for et grammatisk paradigme, sker der i overgangen til moderne dansk således en form for *udjævning* (eng. *levelling*), dvs. en tendens til at én form svarer til ét indhold og vice versa.⁹ *Udjævningen* kan også opfattes som en form for ikonicitetsdrevne forandring, dvs. en tendens til isomorfi.

Jeg mener dog at *udjævning* i sig selv er en abstraktion. *Udjævningen* kan analyseres som en række specialiseringer: *Måtte* mister muligheden for at udtrykke ‘kausalt mulighed’ og autonom nødvendighed. *Gide* kan ikke længere udtrykke ‘kausalt mulighed’. *Turde* kan ikke længere udtrykke ‘autonom mulighed’ eller ‘kausalt mulighed’ og ‘nødvendighed’, og *ville* kan ikke længere udtrykke ‘autonom nødvendighed’.

I det følgende vil jeg diskutere hvordan disse forandringer kan forklares, og jeg vil argumentere for at disse specialiseringer er systempåvirket, dvs. at de er *push chains* i den betydning jeg fremhævede tidligere. Samtidig vil jeg give et bud på hvordan disse *push chains* kan være forankret i prototypetforholdene i ældre nydansk.

4. Frekvensstyret *levelling* – en usus-baseret *push chain*-forklaring

Prototypicitet og frekvens har en afgørende rolle i sprogforandringen. Det antages at mindre prototypiske indholdsvarianter er mere følsomme for semantisk forandring (sammenlign fx Coleman & De Clerck 2011: 204; Smith 2001: 364f), og at højfrekvente elementer er stærkest forankret i hukommelsen og derfor lettest at aktivere (sammenlign fx Bybee 2006: 716f). Jeg vil her understrege at når jeg taler om prototyper, mener jeg prototyper baseret på frekvens.

Er man interesseret i frekvensforhold, kan man både undersøge semasiologiske og onomasiologiske frekvensforhold. Alt efter hvordan perspektivet er, vil man få 2 slags prototyper: 1. en semasiologisk prototype, dvs. et modalverbbums prototypiske indholdsvariant, og 2. en onomasiologisk prototype, dvs. et modalt begrebs prototypiske udtryk.

Tabel 4 bygger på den kvantitative analyse i mit speciale, hvor jeg har analyseret 200 eksempler for hvert modalverbbum (bortset fra *gide*, der kun

9 Termen er dog misvisende da det oftest antages at det er analogi der er den drivende faktor. Dette er *ikke* tilfældet ved modalverberne som afsnit 4 skal vise.

optræder 24 gange på renæssancekorpuset). Den viser fordelingen af indholdsvarianterne for hvert modalverbum i ældre nydansk:

<i>måtte</i>	kausalt nødvendighed (33,6 %)	kausalt mulighed (23,1 %)	'ønske' (9,6 %)	autonom mulighed (9,6 %)	autonom nødvendighed (9 %)
<i>kunne</i>	kausalt mulighed (97 %)				
<i>ville</i>	volitiv (86 %)	autonom nødvendighed (4%)	kausalt nødvendighed (2%)		
<i>skulle</i>	autonom nødvendighed (69,9 %)	kausalt nødvendighed (10,2 %)			
<i>turde</i>	volitiv (59,6 %)	kausalt nødvendighed (26,5 %)	kausalt mulighed (5,7 %)	autonom mulighed (3,1 %)	
<i>gide</i>	volitiv (55 %)	kausalt mulighed (45 %)			

Tabel 4: De ældre nydanske modalverbers semasiologi.¹⁰

Ved de fleste modalverber er det muligt at identificere en prototypisk indholdsvariant – således for *kunne*, *ville*, *skulle* og *turde*. Da *måtte* og *gides* indholdsvarianter er fordelt mere ligeligt, er det svært at tale om en prototype her.

Tabel 5 har et onomasiologisk perspektiv, dvs. at tabellen viser hvilke modalverber der bruges for at udtrykke de forskellige modale betydninger. Modalverberne er arrangeret efter deres absolutte hyppighed. Fx står *kunne* øverst inden for betydningsdomænet kausalt mulighed da denne modale betydning oftest udtrykkes med dette modalverbum:

kausalt		autonom		
mulighed	nødvendighed	mulighed	nødvendighed	ønske
<i>kunne</i> (4.069)	<i>måtte</i> (867)	<i>måtte</i> (248)	<i>skulle</i> (3.552)	<i>måtte</i> (248)
<i>måtte</i> (596), <i>turde</i> (11), <i>gide</i> (9)	<i>skulle</i> (518), <i>ville</i> (87), <i>turde</i> (51)	<i>turde</i> (6)	<i>måtte</i> (232), <i>ville</i> (173)	

Tabel 5: De ældre nydanske modalverbers onomasiologi.

10 Grunden til at summen af varianterne ikke er 100 %, er at varianter der udtrykker fx epistemicitet og futurum ikke er medtaget.

Tallene i tabel 5 er jeg kommet frem til gennem ekstrapolation: Den relative frekvens hvormed et modalverb udtrykker et givet begreb, har jeg ganget med modalverbets samlede antal forekomster i korpusset. Da korpusset ikke tillader lemmasøgning, inkluderer det samlede antal forekomster støj.¹¹ Om end dette indebærer usikkerhed, er frekvensforholdene dog tydelige.

Selvom modalverberne er mere polyseme i ældre nydansk, kan man identificere et tæt bånd mellem form og indhold mellem nogle modalverber og nogle modale begreber. Dette gælder i hvert fald *kunne* og *skulle* hvor prototypisk indholdsvariant og prototypisk modalverb stemmer overens. Derudover kan man se at den prototypiske indholdsvariant svarer til modalverbernes moderne kognater.

Af pladshensyn er de volitive modalverber ikke medtaget i analysen og fremgår derfor heller ikke af tabel 5. Som vist i Westergaard (2019) stemmer den prototypiske indholdsvariant og det prototypisk modalverb for *turde* og *ville* dog også overens og er i overensstemmelse med deres moderne kognater, dvs. udtrykker hhv. betydningen ‘vove’ og ‘intendere/ønske’.

Bybee (2001: 716f) fremhæver at højfrekvente elementer er stærkest forankret i hukommelsen og derfor lettest at aktivere. Derfor mener jeg man kan antage at det tætte bånd mellem form og indhold har en selvforstærkende kraft: Fordi talere på den ene side oftest hører et givet begrebs prototypiske form, og dette begreb samtidig oftest svarer til modalverbets prototypiske indholdsvariant, vil de igen være tilbøjelige til selv at bruge denne form på bekostning af andre, som derfor stadig sjældnere bliver brugt.

Dette fører til en gradvis distributionsforandring, som i sidste ende kan føre til at ét modalverb på bekostning af andre bliver enerådende inden for et betydningsdomæne, som fx *kunne*, der har fortrængt *måtte*, *turde* og *gide* fra det dynamiske mulighedsdomæne i overgangen til moderne dansk.

På baggrund af de fortrængte modalverbers nye, mere begrænsede distribution fremtvinges en reanalyse af disse hvorved de semantisk bliver mere specificeret: Fx holder *måttes* mulighedsvariant på et tidspunkt op med at blive brugt i kontekster med en kausal modalfaktor, hvorved varianten reanalyseres og specialiseres til en autonom modalfaktor. Det samme gælder for *gides* dynamiske og *turdes* ikke-prototypiske varianter. Den begrænsede

11 Søgningen dækker 1. pers. singularis- samt pluralis-præsensformen og præteritumsformer: Således fx “kan”, “kunne” og “kunde”. Det samlede antal forekomster er: *skulle* 5082, *ville* 4.334, *kunne* 4195, *måtte* 2580. For *turde* og *gide* går jeg ud fra at jeg har analyseret samtlige eksempler, om end der ved *turde* formentligt er lidt flere end mine 200 fund.

ekstension i *usus* fører altså til en specialisering hvad angår modalverbernes intension.

Denne tilgang kan også forklare fraværet af forandring ved fx *skulle*, der bevarer sin kausale nødvendighedsvariant, og *måtte* når dette udtrykker ‘ønske’. *Skulle* er ikke det mest frekvente modalverbum der kan udtrykke kausal nødvendighed, og denne betydning er heller ikke *skulles* prototypiske indholdsvariant, men alligevel bevares denne betydningsvariant. *Skulle* er dog det mest frekvente modalverbum i ældre nydansk. Derfor har også dets kausale variant forholdsvis mange forekomster (518 i forhold til *måttetes* 867 for samme betydning, dvs. over hver tredje gang der refereres til kausal nødvendighed gennem modalverber, bruges *skulle*). Da *skulle* er så frekvent i ældre nydansk, kunne man overveje om dette gør det resistent for forandring (sammenlign Bybee 2006: 715). Da *måtte* derudover ikke har en egentlig prototypisk indholdsvariant, kunne det tænkes at den selvforstærkende kraft der antages ved de andre modalverber, og som gør at disse bliver brugt stadig oftere, ikke sætter ind ved *måtte*. Derfor bliver *skulle* ikke fortrængt fra det kausale betydningsdomæne, og der fremtvinges ikke en reanalyse.

Man kan tænke sig at *måttets* ønskevariant bevares fordi *måtte* her ikke står i konkurrence med andre modalverber.

5. Afsluttende diskussion

Til sidst vil jeg diskutere min analyse i forhold til spørgsmålet om hvordan systemet påvirker enkelte elementers forandring. *Push chain*-forklaringer kritiseres for at mangle empirisk belæg for det kausale forhold mellem et nyt tegns opståen og et andet tegns forsvinden. Bybee (1988: 253) påpeger at “A developing gram surely must constrict the domain of application of existing grams of similar meanings for every time it is used another gram is not.” Man kan sige at flere modalverber står i konkurrence om at blive brugt i et om end meget stort, så dog begrænset antal ytringer hvor en given betydning skal udtrykkes. Derfor vil valget af et tegn altid indebærer fravalget af et andet i den konkrete ytring hvor et givet begreb skal udtrykkes. Derfor mener jeg man med rette kan tale om et kausalt forhold mellem et nyt tegns spredning og et andet tegns tilbagegang.

Ved at forankre forklaringen i frekvensforholdene i *usus* undgår man at implicere teleologi i *push chain*-mekanismen, dvs. det er ikke systemet selv – uafhængigt af sprogbrugeren – der efterstræber harmoni, og heller ikke sprogbrugerens bevidste valg om at skabe et harmonisk system. Systemets

udjævning (levelling) som helhed må betragtes som summen af de enkelte *push chains*, der er forankret i frekvensforhold og derfor i usus.

I indledningen beskrev jeg både *push chain* og *drag chain*. Jeg mener dog at kun *push chain*-forklaringen kan bruges ved modalverberne. Der er ikke belæg for at antage *drag chain*-mekanismer, hvor modalverberne rekrutteres ind i et paradigme for at udfylde en systematisk lakune eller paradigmatiske asymmetri (som fx Diewald 1999: 340 antager for *müssen*). Som vist i Obe (2013), Gregersen (2019) og Westergaard (2019) fører reanalyserne ofte til udtryksmæssige overlap, dvs. at modalverberne reanalyseres til betydninger der allerede har et udtryk. Disse betydningsudvidelser kan derfor ikke siges at være systempåvirket: Ud fra forestillingen om et harmonisk system er de umotiverede eller dysfunktionelle.

At inddrage frekvens som motiverende faktor i sproglig forandring er ikke en ny tilgang. Den rolle frekvens spiller i den semantiske forandring under grammatikalisering, korreleres dog for det meste med semantisk generalisering uden at det dog for mig at se altid er klart om det er generalisering der betinger øget frekvens eller omvendt (jf. fx Bybee 2003). Også modalverbernes frekvens kan relateres til en generalisering eller løsning af kontekstuelle indskrænkninger som fx ved *kunne* (jf. Obe 2013). Mine data indikerer dog at man kan observere en sekundær og modsatrettet frekvenseffekt, nemlig semantisk specificering. Denne specificering rammer dog ikke det element hvis frekvens stiger, men de sproglige elementer dette står i konkurrence med.

Forskellen mellem det ældre nydanske og det moderne system kan sammenfattes således: Der er tale om forskellige systemer, hvis man sammenligner modalverbernes betydningspotentiale. Ser man derimod på modalverbernes frekvensmæssige distribution i ældre nydansk, ser man det moderne system *i fødselstilstand*.

Om forfatteren

Lennart Westergaard, cand.mag. i lingvistik, undervisningsassistent, Institut for Sprog og Kommunikation, Syddansk Universitet.

Primærkilder

Kristelige og udkårne bønner. Hans Christensen Sthen, Christelige oc vdkaarne Bøner, for alle Stater, oc for allehaande nød oc trang i den gantske Christenhed, 1577. Udgave: Hans Christensen Sthen, *Hans*

Christensen Sthens Skrifter, udg. af Jens Lyster, under medvirken af Jens Højgård, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2003, Bd. 2, s. 14-149.

Dydernes Prøvesten. Jens Steen Schested, Digtning, udg. Jens Keld og Marita Akhøj Nielsen, København, Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2011.

Grøndlandske cronica. Claus Christoffersen Lyschander, *Den Grøndlandske Cronica*, 1608. Udgave: C. C. Lyschanders Digtning, udg. af Flemming Lundgreen-Nielsen, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1989, Bd. 1, s. 129-262.

Hecasti. *Commedia Hecastj in Danicos Rithmos reddita*, ca. 1600. Udgave: *Randershåndskriftet. En samling skolekomedier fra ca. 1600. En diplomatisk udgave af GkS 794, 2o*, udg. af Leif Stedstrup, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2001, Bd. 2, s. 549-700.

Hexaameron. Anders Arrebo, *Hexaameron rhythmico danicum*, København: Salamon Sartorius, 1661. Udgave: Anders Arrebo, *Samlede Skrifter*, udg. af Vagn Lundgaard Simonsen og Jørgen Glahder, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1965, Bd. 1, s. 1-263.

Jammers minde I. Leonora Cristina, *Jammers Minde I*, ca. 1674 Udgave: Leonora Cristina, *Jammers Minde*, udg. af Marita Akhøj Nielsen og Poul Lindegård Hjorth, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1998, s. 2*-84 1*.

Lægebog. Christiern Pedersen, *En nøttelig Legebog*, Malmø: 1533. Udgave: Det Kongelige Bibliotek, Hielmst. 1516 4°.

Sancto Canuto. *Ludus de sancto Canuto duce*, ca. 1500. Udgave: *Ludus de sancto Canuto duce. Et spil om Hellig Hertug Knud Lavard. En diplomatisk udgave af håndskriftet Thott 1409, 4o*, udg. af Leif Stedstrup, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2005, s. 13-107.

Undervisning. Poul Helgesen, *En cristelig vnderwysningh paa the thy gudz budord, then menige cristen kirkis tro ock loffue*, Rostock: 1526. Udgave: Poul Helgesen, *Skrifter af Paulus Helie*, udg. af P. Severinsen, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 1932-1948, Bd. 1, s. 185-257.

Utro hustru. Christiern Hansen, *Den utro hustru*, ca. 1530. Udgave: *Tre skolekomedier fra tiden omkring 1530. En diplomatisk udgave af håndskriftet Thott 780 fol.*, udg. af Leif Stedstrup, København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, 2004, s. 17-35.

Visitatsbog. *Peder Palladius' Visitatsbog*. Danmarks folkeminder 30. Udg. af Lis Jacobsen. H. H. Thieles Bogtrykkeri. København 1925.

Litteratur

- Bech, G. (1949): Das semantische System der deutschen Modalverben. *Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague* 4, 3-46.
- Bech, G. (1951): *Grundzüge der semantischen Entwicklungsgeschichte der hochdeutschen Modalverben*. København: Munksgaard.
- Boye, K. (2001): The Force-Dynamic Core Meaning of Danish Modal Verbs. *Acta Linguistica Hafniensia* 33. København: C.A. Reitzels Forlag, 19-66.
- Brandt, S. (1999): *Modal Verbs in Danish*. København: C A Reitzel.
- Brandt, S. (2002): Modal Verb Meanings in Danish. *Acta Linguistica Hafniensia* (34). København: C.A. Reitzels Forlag, 165-181.
- Bybee, J. (1988): Semantic substance vs. contrast in the development of grammatical meaning. *Berkeley Linguistics Society* 14, 247-264.
- Bybee, J. (2003): Mechanisms of Change in Grammaticization: The Role of Frequency. I: Joseph, B. D. & R. D. Janda (udg.), *The handbook of historical linguistics* Malden, MA: Blackwell Pub, 602-623.
- Bybee, J. (2006): From usage to grammar: The mind's response to repetition, *Language* 82(4), 711-733.
- Colleman, T. & B. De Clerck (2011): Constructional semantics on the move: On semantic specialization in the English double object construction. *Cognitive Linguistics* 22(1), 183-209.
- Croft, W. (2000): *Explaining language change: An evolutionary approach*. Pearson Education.
- Diewald, G., (1999): *Die Modalverben im Deutschen, Grammatikalisierung und Polyfunktionalität*, Berlin: De Gruyter.
- Gregersen, S. (2019); From 'may' to 'must' in late medieval Danish. *Linguistics in Amsterdam*, 12(1), 1-28.
- Grondelaers, S., D. Speelman & D. Geeraerts (2007): Lexical Variation and Change. I: Geeraerts, D. & H. Cuyckens (udg.), *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press, 988-1011.
- GDS [Hansen, E. & L. Heltøft] (2011): *Grammatik over det Danske Sprog* København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. Syddansk Universitetsforlag.
- Haspelmath, M. (1998): The semantic development of old presents: New futures and subjunctives without grammaticalization. *Diachronica* 15(1). 29-62.
- Hopper, P. & E. Traugott (2003): *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jensen, E. S. (2012): Markedness, participation and grammatical para-

- digms: Jakobson and Hjelmslev revisited. *Nordic Journal of Linguistics* 35(2), 145–168.
- Jensen, T. J. (2005): *Irrealitetsmarkører i dansk talesprog. En korpuslingvistisk undersøgelse*. PhD-afhandling. Københavns Universitet.
(<https://static-curis.ku.dk/portal/files/47321671/Afhandling.pdf>)
- Meillet, A. (1915): Le renouvellement des conjonctions. *Annuaire de l'École pratique des Hautes Études*. [Genoptrykt i: *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris: Champion, 1958, 159-174].
- Narrog, H. (2012): *Modality, Subjectivity, and Semantic Change: A Cross-Linguistic Perspective*. Oxford University Press.
- Nørgård-Sørensen, J., L. Heltoft & L. Schøsler (2011): *Connecting grammaticalisation*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Nuyts, J. (2006): Modality: Overview and linguistic issues. I; William Frawley (udg.), *The expression of modality*, Berlin New York: Mouton de Gruyter. 1-25.
- Obe, R. (2013): *Modalverbernes semantiske system i gammeldansk*. PhD-afhandling, Roskilde Universitet.
- Reinöhl, U. & N. P. Himmelmann (2017): Renewal: A figure of speech or a process sui generis? *Language*, 93(2), 381-413.
- Smith, K. A. (2001): The role of frequency in the specialization of the English anterior. I: J. Bybee & P.J. Hopper (udg.), *Frequency and the Emergence of Linguistic Structure* (Typological Studies in Language 45), John Benjamins Publishing Company, 361-382.
- Westergaard, L. (2019). *Modalverbernes semantiske system i ældre nydansk. Synkroni og diakroni*. Ikke-udgivet speciale.